

*Тицький Сергій Іванович, кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та філософії історії
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА 1890-Х РОКІВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЦТВА, БЮРОКРАТИЧНОГО І БУРЖУАЗНОГО СЕКТОРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ М. КИЄВА

Актуальність теми. Історичний досвід суспільно-політичного самоутвердження державної бюрократії засобами соціально-економічного законотворення в умовах глибокої якісної цивілізаційної трансформації набуває особливої теоретичної і практичної ваги в сучасних умовах новітнього, глобалістичного етапу науково-технічної революції та утвердження інформаційно-індустріальної форми самоорганізації людства. Непересічне місце у цьому досвіді належить діяльності імперської державної бюрократії з реалізації російського фабрично-заводського законодавства в економіці України доби промислової індустріалізації.

Мета дослідження полягала у з'ясуванні наслідків для робітництва м. Києва запровадження в життя фабрично-заводських законів 1890-х років.

Історіографія проблеми. У східноєвропейській історіографії традиція дослідження проблем еволюції робітничого сегменту російського фабрично-заводського законодавства на завершальному етапі промислової революції в умовах зростаючого протистояння бюрократичного і буржуазного секторів економіки була започаткована на межі XIX і XX століть [1, 8 – 10, тощо]. Засновником української історіографії цієї проблеми безумовно був фабричний інспектор О.О. Микулін, котрий у своїй книзі узагальнив і систематизував зібрану під час служби у Великоросії та Україні інформацію [10]. Своєрідним містком від дореволюційного історіографічного етапу до радянського стали публікації Л.С. Таля і С.І. Каплуна [10]. 1920-ті – перша половина 1940-х років стали часом занепаду уваги радянських істориків до питань значення імперської законотворчості для упорядкування стосунків підприємців і робітників. Відродження цієї історіографічної традиції пов'язане з появою на межі 1940-х і 1950-х років монографій І.І. Шелымагіна [12, 13]. Протягом наступних трьох десятиліть бібліографія проблеми регулярно поповнювалася монографіями і статтями з різних аспектів еволюції царського законодавства в галузі промисловості та взаємовідносин власників підприємств та робітництва [7, тощо]. Серед них вагоме місце

займали публікації українських дослідників [3, тощо]. Для наукових розвідок цього періоду типовим було тенденційно-негативне спрямування у підборі історичних фактів з метою максимально можливої дискредитації законодавчих та практичних зусиль урядів доби правління Миколи II. За пострадянської доби особливою активність у розробці різних аспектів проблеми відзначаються російські історики права [2,4, тощо]. Останнім часом почали з'являтися поодинокі публікації українських істориків нової генерації [6, тощо]. Однак взагалі таких робіт явно недостатньо.

Тому проблема впливу законотворчості російської монархічної державної бюрократії на робітництво фабрично-заводської промисловості України доби економічного піднесення 1890-х років залишається недостатньо дослідженою і потребує підвищеної уваги сучасних українських істориків. Особливо в сегменті місцевому (вивченні особливостей окремих регіонів України).

У 1880-х – 1890-х рр. в Україні завершився промисловий переворот у провідних галузях промисловості, на транспорті і в системі зв'язку. Країна вступила у фазу всеохоплюючої промислової індустріалізації, підтримувану технічною революцією, здійснення котрої вимагало величезного збільшення обсягів капіталовкладень, можливого лише на засадах корпоративізації, акціонування промислових, торгівельних, інфраструктурних підприємств. Значна частина підприємств буржуазної форми приватної власності на добровільній основі відмовляється від неї на користь акціонерної (бюрократичної) форми власності і, таким чином, отримує необхідні грошові ресурси для своєчасного переобладнання і для збереження своєї конкурентоздатності.

Стрімке піднесення економіки Росії 1890-х рр. супроводжувалося якісною модернізацією більшості великих і середніх механізованих промислових підприємств м. Києва та збільшенням кількості зайнятих на них робітників. Зростаюча складність організації виробництва, зростаючі обсяги обміну товарів в умовах загострення конкуренції між підприємцями на тлі посиленого притоку в господарство міста іноземного та великоросійського капіталу примусили більшість власників великих київських фабрик і заводів піти на фактичну зміну форми власності на свої підприємства, а саме: відмовитися від традиційної буржуазної її форми (індивідуальної та сімейної) і перейти до бюрократичної форми володіння господарювання через корпоративізацію своїх фабрик і заводів, через перетворення їх на акціонерні товариства. Одночасно зростала кількість дрібних майстерень та середніх підприємств мануфактурного типу. Суттєво зріс і ускладнився державний адміністративний апарат та виборне місцеве самоуправління (міська дума, повітове і губернське земства). Посилився контроль державної бюрократії за діяльністю фабрично-заводської промисловості і, частково, дрібнотоварним виробництвом.

У жовтні 1899 р. у Києві дрібнобуржуазний сектор товарного виробництва у місті складали 24275 ремісників, зайнятих у харчовій, легкій, будівельній та металообробній промисловості (за іншими джерелами: обраховувалося 4595 ремісничих закладів з 4595 майстрами-власниками і 4041 ремісничими робітниками-підмайстрами). [10а, с. 132, 134; 23, арк. 18;].

Значну частину середньо- і великотоварного сектору промисловості у місті становили 21 підакцизна фабрика і завод, на яких у 1898 р. працювали 1948 робітників і було вироблено продукції на 4,8 млн. руб. Основний внесок у цей результат зробили 1332 робітника і робітниці 7-ми тютюнових фабрик, які виробили товарів на 2,7 млн. руб., 570 робітників 12-ти дріжджово-винокурних і винокурних, пивоварних, пивоварно-медоварних і медоварних заводів (вироблено товарів на 2,1 млн. руб.). Великобуржуазний і корпоративно-бюрократичний сектори були представлені 32 торгівельними і промисловими підприємствами [10а, с. 124, розділ 4-й, с. 1 – 5].

У недержавному сегменті бюрократизованої промисловості міста Києва виділялися такі підприємства, як Товариство Фабрики шоколаду і цукерок «Валентин Єфімов» з основним капіталом у 300 тис. руб., Товариство Київського млину, завод Гретера і Криванека, машинобудівний завод Південно-руського товариства тощо. Визначну роль в економіці м. Києва відігравали великі сучасні механізовані підприємства – «Арсенал» і Головні майстерні Південно-Західних залізниць, які перебували у безпосередній власності російської монархічної державної бюрократії.

Загалом у 1899 р. на території Києва (включно його передмістя Деміївку і Солом'янку) підпорядковувалися фабричній інспекції 145 фабрик і заводів з 8111 робітниками і робітницями, загальною продуктивністю у 18.773 тис. руб., що складало майже 1/7 від загальної вартості фабрично-заводської продукції Київської губернії. Фабрично-заводська промисловість місті складалася з 27 чавуноливарних, металообробних і механічних заводів і фабрик, 4 млинів, 6 тютюнових фабрик, 5 дріжджових, винокурних, спиртоочисних і горілчаних заводів, 20 цегляних, цементних, асфальтових і кахельних заводів, 16 типолітографій, 8 пиво- і медоварних заводів, 2 електродвигунних та освітлювальних заводів, 4 лісопильних заводів, 5 коробкових і гільзових фабрик, 13 цукеркових, кондитерських і булочних, 1 ювелірної фабрики, 1 корсетної фабрики, 2 фабрик фарб, 3 ковбасних фабрик, 3 фабрик музичних інструментів, 1 восково-свічного заводу, 9 заводів штучних мінеральних вод, 2 миловарних заводів, 1 сірникової фабрики, 1 шкіряного заводу, 3 фабрик деревообробних, 3 екіпажних фабрик, кровосушного заводу, красильної фабрики, маслобійного заводу, майстерні дитячих візків і велосипедів, 2 щіткових заводів, хімічної

фабрики. При цьому на цегляні заводи Києва припадало 49% вартості цього виду продукції в губернії, на млини – 33%, на ливарні та машинобудівні заводи – 80%. У місті працювали 16% усіх фабрично-заводських робітників губернії, які виробляли 15% вартості продукції фабрик і заводів губернії [обраховано автором за: 22, арк. 35 зв., 40].

У м. Києві найбільшою кількістю зайнятих робітників та обсягами виробництва була ливарно-металообробна промисловість. При цьому усі п'ять машинобудівних заводів належали до акціонерної або групової форми бюрократичної власності. У той же час усі шість механічних заводів міста належали до індивідуальної приватної власності (буржуазної). Із 10 чавуноливарних закладів тільки завод товариства «Данішевського» перебував у акціонерно-пайовій формі бюрократичної власності. Усі інші належали підприємцям буржуазної форми господарювання.

Арматурна фабрика «Градус» М.А. Кулішера і К^о також належала до бюрократичної власності.

Тютюнові та гільзові фабрики перебували переважно у буржуазній формі власності.

Із 4 механічно-парових млинів тільки один, але найбільший і найсучасніший («Л.І. Бродський») належав пайовому товариству. Інші три млини перебували в індивідуальній (буржуазній) власності, і через це все більше поступалися своєму бюрократичному конкурентові у виробничій потужності, собівартості продукції та умовах праці найманих робітників.

П'ять дріжджово-винокурних заводи перебували переважно в буржуазній власності (три), але найконкурентноздатнішими з них були два заводи, які належали товариствам підприємців (бюрократична власність).

Із семи пивоварних заводів перебували індивідуальній і сімейній власності 5 закладів, один належав Київському товариству та один – Південно-Руському акціонерному товариству.

Усі 24 цегляних заводи перебували в індивідуальній або сімейній власності, були фактично більшими чи меншими заводами мануфактурного типу, не використовували парових машин та електродвигунів. Окремо потрібно відзначити Акціонерне товариство Київського цементного заводу «Фор».

Усі 49 ювелірних майстерні базувалися на ручній фізичній праці. Власниками їх були виключно дрібні та середні буржуа міста.

Практично всі кондитерські, шоколадні та цукеркові підприємства належали індивідуальним і сімейним приватним власникам. Їм успішно протистояло потужне і сучасне Акціонерне товариство Деміївської парової фабрики шоколаду і конфект «Валентин Єфімов».

Таким чином практично всі підприємства харчової (за деяким виключенням) і легкої промисловості належали до буржуазної форми власності (індивідуальної та сімейної). Усі іконостасні майстерні (великі і середні ремісничі заклади) перебували у власності дрібної і середньої буржуазії, як і понад 50 майстерень шевців і чоботарів.[22, арк. 31 зв. – 33 зв.].

Саме на це динамічно функціонуюче розгалужене соціально-економічне середовище і була спрямована діяльність губернської державної адміністрації та фабрично-заводської інспекції із запровадження у життя новітнього імперського фабрично-заводського законодавства.

Закон від 1 червня 1882 р. «Про неповнолітніх, котрі працюють на заводах, фабриках і мануфактурах» заборонив роботу дітей віком до 12 років, обмежив 8-ма годинами робочий день дітей 12 – 15 років і заборонив їм працювати вночі, у вихідні дні та на шкідливих виробництвах, сприяв системному навчанню дітей у початкових школах. Закон почав діяти з 1 травня 1884 р.

Закон від 3 червня 1885 р. «Про заборону нічної праці неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» заборонив жінкам і підліткам віком до 17 років працювати вночі на підприємствах трьох підгалузей текстильної промисловості. Невдовзі заборона була поширена на сірникову і порцелянову промисловість.

«Правила про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. регламентував питання найму і звільнення робітників та облік їх роботи та договірних обов'язків, заборонив самовільне ухід робітників з підприємств і використання підприємцями різноманітних сурогатів для оплати праці робітників, запроваджував фабрично-заводську інспекцію, тощо.

Закон «Про зміни постанов про роботу неповнолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах і мануфактурах та про поширення правил про роботу і навчання неповнолітніх на ремісничі заклади» від 24 квітня 1890 р. давав право залучати ці категорії працівників до роботи 6 годин на добу без перерви або на 9 годин у дві зміни по 4,5 години. У скляній промисловості дозволялося ставити неповнолітніх на 6-годинну нічну зміну.

Закон «Про перетворення фабричної інспекції і посад губернських механіків і про поширення дії правил про нагляд за закладами фабрично-заводської промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 14 березня 1894 р. додав до обов'язків фабричних інспекторів регулювати трудові відносини обов'язки губернських

механіків по нагляду за технічним станом промислових підприємств і ведення промислової статистики.

Закон «Про тривалість і розподіл робочого часу у закладах фабрично-заводської промисловості» від 2 червня 1897 р. запровадив обмеження денної робочої зміни для дорослих чоловіків-робітників 11-ма годинами, а нічну зміну і роботу у суботу і передсвяткові дні – 10 годинами. Підтверджено неробочі дні у неділі в 12 святкових днів на рік. Але дозволялася понаднормова робота і робота у неділі в обмін на відпочинок в робочий день, тощо. [2, с. 34 – 37; 14]

Статут ремісничий від 12 лютого 1896 р. встановлював для робітників ремісничих майстерень 6 робочих днів на тиждень та вихідні дні по неділях і дванадесяті свята, а також тривалість робочого дня на добу з 6 годин ранку до 6 години вечора, включно з перервами на сніданок (30 хв.) та обід (1 год. 30 хв.) із загальною тривалістю ремісничої роботи у 10 годин на добу. На фабриках і заводах тривалість робочого дня регламентувалася лише для неповнолітніх [20, арк. 41 – 42 об., 101].

Одним з найважливіших напрямків діяльності київських фабрично-заводських інспекторів була легітимізація практики штрафування фабрикантами і заводчиками робітників.

З цією метою власники всіх підвідомчих інспекції промислових підприємств були попереджені про необхідність надати інспекторам достовірну інформацію про наявність на цих підприємствах практики накладання штрафів на робітників, розмір накопичених штрафних капіталів та запровадження регламентованого законом та відомчими інструкціями обліку накопичення таких капіталів та витрат їх на визначені потреби робітників.

В процесі спілкування з підприємцями інспектори виявили наступне.

На 1 січня 1895 р. на 49-ти підприємствах, котрі перебували в індивідуальній і сімейній приватній власності (буржуазна приватна власність) і відповідним чином прозвітували, штрафних капіталів не виявилось. При цьому власники 24-х підприємств спеціально наголосили на тому, що до відповідного урядового розпорядження вони взагалі не практикували штрафування своїх робітників. Керуючий одного цегляного заводу наголосив, що розпочав штрафування робітників тільки після затвердження фабричним інспектором відповідних правил внутрішнього розпорядку підприємства. Власник одного підприємства штрафами робітників обкладав, але ці суми передавав на рахунок місцевого відділення Червоного Хреста. Один власник не накладав штрафів через те, що всі робітники у нього працювали поденно. Власники і дирекція 6-ти підприємств металообробних, харчових і поліграфічних закладів особливо наголосили, що своїх робітників до 1 січня 1895 р. не штрафували і надалі штрафів не накладають [16, арк. 7, 37, 45зв., 58, 54, 66, 71 зв., 73, 74зв., 76,

81, 83, 100, 103, 110 – 113, 115, 118, 120, 121; 17, арк. 10, 16, 17, 27, 29, 30, 35, 36, 44, 49; 19, арк. 24, 26, 27, 28, 32, 58 – 60, 73]. Тільки від двох підприємств буржуазної форми власності надійшла інформація про практику на них накладання штрафів на робітників і про наявність штрафних капіталів у розмірі 29 руб. 28 коп. та майже 8 руб. відповідно [16, арк. 6; 17, арк.. 49]. Я.С. Каган запровадив систему штрафування на своїй лісопильні тільки з 1 січня 1895 р. у відповідь на урядове розпорядження [там само, арк. 48].

Тим же часом прозвітували дирекції 9-ми промислових і транспортних товариств та акціонерних компаній. 6 товариств до 1 січня 1895 р. не штрафували робітників. Три з них запровадили штрафування з 1 січня, в т.ч. Товариство Київського пивоварного заводу за 7 місяців 1895 р. накопила штрафного капіталу в розмірі 5 руб. 25 коп. До 1 січня 1894 р. штрафування робітників практикували 2 заводи Київського газового товариства (14 руб. сріблом штрафних капіталів), Товариство Київського цукрово-рафінадного заводу на Деміївці (мало 8 руб. 15 коп.) та Товариство Київської міської залізниці (трамваю). Останнє штрафувало працівників з 1891 року і до 1 січня 1895 р. накопило таким чином 1611 руб. 65 коп. На кінець вересня того року штрафний капітал товариства скоротився до 1511 руб. 65 коп. сріблом за рахунок витрат на соціальну допомогу робітникам [16, арк. 27, 101; 19, арк. 23об.].

Таким чином, запровадження обов'язкового обліку штрафних капіталів на підприємствах і буржуазного сектору промисловості, і бюрократичного сектору, призвели до суцільного запровадження практики штрафування робітників і суттєвої її ескалації у майбутньому.

Другим соціально значущим напрямком діяльності київських фабрично-заводських інспекторів було запровадження на всіх підпорядкованих інспекції закладах облікових трудових книжок найманих робітників та письмових правил внутрішнього розпорядку роботи промислових підприємств.

Для інспекторської практики кінця 1890-х років у Києві можна вважати типовими 1) для підприємств буржуазної власності Правила внутрішнього розпорядку на фабриці олійних фарб київського купця Б.С. Міллера (30 квітня 1898 р.) та 2) для підприємств бюрократичної форми власності типовими були Правила внутрішнього розпорядку для Машинобудівного заводу Південно-Руського товариства.

Правила для фабрики олійних фарб передбачали найм робітників на невизначений термін, щотижневий видачу зарплати по суботах, видачу робітникам розрахункових книжок, не надання працедавцем житла і харчів, тривалість робочого дня протягом травня – серпня з 5.00 до 19.30 з трьома перервами (сніданок – 30 хвилин, обід – 2 години, полудник – 30 хв.) і протягом вересня – квітня – з 6.00 до 19.00 з двома перервами

(сніданок – 30 хв., обід – 1 година). У суботи і в дні на передодні свят – робочий день скорочувався на 1,5 годин. Перед Різдвом день неробочий. Вихідні дні – всі неділі. Неробочими були також 23 святкових дні. Робітникам заборонялося заносити до виробничих приміщень освітлювальні та вогненебезпечні предмети, накопичувати сміття, павутиння і бруд, кричати, сваритися, битися у виробничих приміщеннях, приходити на роботу нетверезим, приносити і розпивати алкоголь у виробничих приміщеннях, грати на гроші або речі у карти чи орлянку, палити тютюн під час роботи, виносити з підприємства без відома хазяїна речі і матеріали, штрафні гроші під наглядом інспекції витрачати виключно на соціальні потреби робітників. Надурочні роботи без спеціального дозволу інспекції суворо заборонялися [20, арк. 13в., 2, 3зв., 4].

Правила внутрішнього розпорядку для Машинобудівного заводу Південно-Руського товариства відрізнялися меншою тривалістю робочого дня з двома перервами для вживання їжі та розширеною регламентацією поведінки робітників у виробничих приміщеннях з чітким визначенням грошового та адміністративного покарання за порушення правил поведінки. Обов'язковим був додаток з надзвичайно деталізованими тарифами платні за окремі види робіт.

З початком 1900-х років поли застосовуватися на всіх підзвітних фабричній інспекції підприємствах буржуазної та бюрократичної форм власності типові Правила внутрішнього розпорядку, котрі більш за все різнилися у розділах, котрі містили розцінки на різні види і типи робіт з врахуванням конкретної спеціалізації кожного підприємства.

Таким чином, практика запровадження на підприємствах обов'язкових правил внутрішнього розпорядку та зміст цих Правил в цілому відповідали обопільним інтересам підприємців і робітників, а також сприяли в певній мірі підвищенню ефективності їх виробничої діяльності.

Третім важливим напрямком інспекторської діяльності було запровадження встановленого законом 11,5 годинного робочого дня для робітників-дорослих чоловіків та 10-годинного робочого дня для жінок і підлітків.

Текст кожних правил внутрішнього розпорядку підприємства містив чітку регламентацію тривалості робочого дня робітників на підставі положень закону від 2 червня 1897 року. Деякі власники промислових підприємств добровільно йшли на незначне скорочення тривалості робочого дня з врахуванням особливо шкідливих чи особливо напружених умов праці. Так, наприклад, для деяких спеціальностей на Деміївському цукрово-рафінадному заводі запроваджували тризмінну роботу (три зміни по 8 годин) тощо.

До цього закону на цукрових заводах працювали у дві зміни по 12 годин, обідаючи без перерви в роботі, на рафінадних заводах – по 12 годин, але з перервою на сніданок (0,5 год.) і на обід (0,5 год.), а взимку – 11 годин, млини працювали влітку по 2 зміни у 12 год. чистого часу, а взимку – 11 год., на лісопильнях – до 15 годин на добу влітку, на механічних заводах – 11,5 год. чистої роботи, а в деяких заводах взимку – 9 год., але з меншою платнею; на тютюнових фабриках – 11 чистих годин та 1 година перерви. [20, арк. 41 – 42 об.].

Фронтальний огляд фабричними інспекторами промислових підприємств м. Києва і Київської губернії першої половини 1895 р. засвідчив практично повну відсутність практики використання праці малолітніх (молодше 15 років) [15, арк. 2].

Четвертим напрямком діяльності інспекторів було реагування на скарги підприємців на своїх найманих робітників та на скарги робітників на своїх роботодавців.

Найбільш поширеним видом скарг працедавців на найманих робітників були скарги на самовільний вихід робітників з підприємства без завчасного попередження фабрично-заводської адміністрації про свій намір.

Тільки протягом червня - липня 1895 р. до інспекторів надійшли скарги від 19 власників і керуючих підприємствами на вчинки 25 робітників і робітниць [19, арк. 9 – 10, 79 – 80, 82 – 86] і тільки одна скарга робітника на адміністрацію заводу Гретера, Криванека і К^о за відмову надати йому легшу роботу через отримане на заводі каліцтво [18, арк. 9 – 10]. При цьому один робітник був рішенням суду засуджений до двох тижнів арешту, один робітник – 4 днів арешту. 7 робітників були піддані мировому судові.

Протягом другої половини 1890-х років кількісне співвідношення підприємницьких і робітничих скарг зменшується незначним чином на користь робітників.

Загальні результати здійсненого дослідження дозволяють **зробити наступні висновки:**

1. Зусилля українських істориків з дослідження проблеми впливу імперського фабрично-заводського законодавства на соціально-економічне становище робітничого класу України в цілому та окремих її регіонів залишаються несистемними і дотепер не дозволяють скласти цілісну картину цього процесу.

2. Російське фабрично-заводське законодавство 1890-х років в цілому позитивно вплинуло на стан справ в промисловості м. Києва і Південно-Західного краю, незважаючи на певний опір середньої і дрібної буржуазії та її недостатню підготовленість до реалізації законодавчих новацій.

3. Ефективність застосування російського фабрично-заводського законодавства на підприємствах бюрократичної форми власності була суттєво вищою за подібну діяльність на підприємствах буржуазної форми власності, що давало бюрократичному сектору додаткові переваги у конкурентній боротьбі.

Список використаних джерел

1. Быков А.Н. Фабричное законодательство и развитие его в России: [В 2-х ч.]: Лекции, чит. в СПб. политехникуме и в Технол. ин-те в 1908-9 учеб. г. / А.Н. Быков. – СПб.: тип. «Правда», 1909. – 282 с.

2. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до октябрьской революции // Экономическая история. Обзорение. – М., 2007. – Вып. 13. – С. 34–45.

3. Вовчик А.Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1885-1904) / А.Ф. Вовчик. Львов: Изд-во Львовск. Ун-та, 1964. – 323 с.

4. Глазунов С.Р. Роль фабричной инспекции в реализации трудового законодательства России в конце XIX в. / С.Р. Глазунов; Владимирский государственный гуманитарный университет // Научные ведомости БелГУ. – 2009. – №15(70), вып.12. – С. 121 - 128.

5. Каплун С.И. Охрана труда и ее органы / С. Каплун; Рос. Социалистич. Федератив. Совет. Респ. – 2-е изд. - [М.]: Гос. изд-во, 1921 (1922). - 504, [1] с.

6. Куракін О.М. Законодавство України про працю початку XX століття: ретроспектива становлення // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2016. – № 21. – С. 80 – 83.

7. Лаверычев В.Я. Царизм и рабочий вопрос в России. 1861–1917 гг. – М.: Мысль, 1972. – 342 с.

8. Литвинов-Фалинский В.П. - 2-е изд., испр. и доп. - С.-Пб.: Тип. А.С. Суворина, 1904. – 372 с.

9. Лунц М.Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Сб. ст. / М.Г. Лунц. – М.: б. изд., 1909. – XI, 384 с.

10. Микулин А.А. Фабричная инспекция в России. 1882 – 1906 / А.А. Микулин. – Киев: тип. С.В. Кульженко, 1906. – VIII, 225 с.

10а. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год. – К.: Типография Губернского правления, 1899. – 46 с. рекл., IX, 716 с.

11. Таль Л.С. Очерки промышленного рабочего права / Проф. Л.С.Таль. – Изд. 2-е, знач. доп. – М.: Моск. науч. изд-во, 1918. – 225 с.

12. Шелымагин И.И. Фабрично-трудовое законодательство в России (2 половина XIX в.) / И.И. Шелымагин. – М.: Юрид. изд-во, 1947 – 187 с.

13. Шелымагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России, 1900 – 1917. – М.: Госюриздат, 1952. – 319 с.

14. Элияссон Л.С. Законы об отношениях между предпринимателями и рабочими в области фабрично-заводской промышленности: (Извлечение из Устава о промышленности изд. 1893 г., по Прод. 1906 г., и из др. частей законодательства): ... / Сост. Л.С. Элияссон, присяжный поверенный. - Неофиц. изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1908. – XIV, 581 с.

15. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 8. – 119 арк.

16. Там само. – Спр. 36. – 125 арк.

17. Там само. – Спр. 37. – 51 арк.

18. Там само. – Спр. 38. – 47 арк.

19. Там само. – Спр. 39. – 129 арк.

20. Там само. – Спр. 89. – 24 арк.

21. Там само. – Спр. 129. – 26 арк.

22. Там само. – Спр. 208. – 42 арк.

23. Там само. – Спр. 693. – 81 арк.

*Бачинська Ольга Васильевна, старший викладач
кафедри інформаційних технологій в архітектурі КНУБА*

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ НА ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ІСТОРИЧНОГО КИЄВА

Вступ. Київ – сучасна столиця України, але він був столицею і за давніх часів, а в інші періоди відігравав важливу роль в державній структурі. Події, які відбувалися в місті, через його головну роль вплинули на подальшу історію України. Однією з важливих сторін життя Києва була релігія. В історичний період розвитку в місті релігійну ситуацію створювала керівна верхівка. Таким чином, Київ поєднував в собі функції адміністративного, культурного та релігійного центру. Через адміністративний статус столиці, релігійні події, які відбувалися в Києві, впливали на величезну територію України. Проявом релігії є храмобудівельна діяльність. В Києві вона йшла складним шляхом: будівництво храмів змінювалося руйнуваннями і реконструкцією руїн, потім знову починалася відбудова споруд. Через важливість Києва, як релігійного центру необхідне дослідження не тільки релігійної ситуації, а й храмобудівельної діяльності на його території.

Об'єктом дослідження є храми Києва до 1917 р. Особливо